

دانشگاه کاشان

دانشکده علوم انسانی

گروه آموزشی معارف اسلامی

پایان نامه

جهت اخذ کارشناسی ارشد

در رشته نهج البلاغه

عنوان:

تحلیل گفتمان اخلاقی دین از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه

اساتید راهنما:

دکتر عبدالله موّحدی محب

دکتر مهدی مطیع

استاد مشاور:

دکتر علی حسین زاده

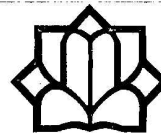
توسط:

فاطمه خوشه بست

شهریور ماه 1393

بسمه تعالی

تاریخ: ۲۷/۷/۹۳
شماره: ۴۱۱۵۶۴
پیوست:

دانشگاه کاشان

دانشکده ادبیات و
زبانهای خارجی

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه
صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: خانم فاطمه خوشه بست	شماره دانشجو: ۸۹۱۳۵۷۰۰۳
رشته: نهج البلاغه	دانشکده: ادبیات و زبانهای خارجی
عنوان پایان نامه: تحلیل گفتمان اخلاقی دین از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه	تاریخ دفاع: ۱۳۹۳/۶/۳۰
تعداد واحد پایان نامه: ۳ واحد	

این پایان نامه به مدیریت تحصیلات تکمیلی به منظور بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد ارائه می گردد. دفاع از پایان نامه در تاریخ ۱۳۹۳/۶/۳۰ مورد تأیید و ارزیابی اعضای هیات داوران قرار گرفت و با نمره ۱۹۱۵ به حروف از صد و نهم و با درجه عالی به تصویب رسید. اعضای هیات داوران:

رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	عنوان
استادیار	دکتر عبدالله موحدی محب و دکتر مهدی مطیع	۱. استاد راهنما
استادیار	دکتر علی حسین زاده	۲. استاد مشاور
استادیار	دکتر محمد اخوان	۳. متخصص و صاحب نظر دانشگاه
استادیار	دکتر محمد اخوان	۴. نماینده تحصیلات تکمیلی

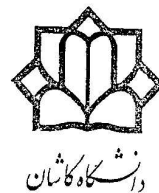
دکتر محمد رضا منصورنیا
مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

آدرس: کاشان، بلوار قطب راوندی

کد پستی: ۵۱۱۶۷-۸۷۳۱۷

تلفن: ۵۱۱۲۷۷-۷۱ و ۵۱۱۲۷۲

www.kashanu.ac.ir

دانشگاه کاشان

بسمه تعالی

تاریخ: ۱۶/۷/۹۳
شماره:
پیوست:

تعهدنامه

در این پایان نامه با عنوان: *مطالعه آمیزه آمادگی ذهن از دیدگاه (فلسفه علم) در عصر دیجیتال*

۱- مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش اینجانب بوده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می باشد و در مواردی که از یافته‌های علمی و پژوهشی دیگر محققان تحت عنوان کتاب، پایان نامه، مقاله و غیره استفاده نموده‌ام؛ رعایت کامل امانتداری را در ذکر مشخصات و منابع و مآخذ استفاده شده نموده و آن را در فهرست مربوطه‌اش درج کرده‌ام.

۲- تمامی یا بخشی از پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی یا امتیازی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی توسط اینجانب و یا فرد دیگری ارائه نگردیده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب مصوب دانشگاه را به طور کامل رعایت کرده‌ام.

۳- مقالات مستخرج از این پایان نامه/ رساله کاملاً حاصل پژوهش اینجانب بوده و از هرگونه جعل در داده ها و یا تغییر پرهیز شده است.

۴- کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج، مطالعات، اختراعات، ابتکارات و نوآوری‌های ناشی از تحقیق، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه برای دانشگاه کاشان محفوظ است. نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

۵- در صورت اثبات تخلف، در هر زمان مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه کاشان از درجه اعتبار ساقط و با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات مربوط رفتار خواهد شد.

نام و نام خانوادگی استناد راهنما:

امضاء
عبدالرحمن...

نام و نام خانوادگی دانشجوی:

امضاء
ناظم...

آدرس: کاشان - بلوار قطب روانی
کد پستی: ۸۷۳۱۷-۵۱۱۶۷
تلفن: ۵۵۱۱۱ - ۵۵۱۱۲
www.kashanu.ac.ir

تقدیم به:

زیباترین دارایی زندگی خداوندگارم و به مهر و محبت او خانواده‌ام

تقدیم به:

همه آن‌ها که بیدارند و از این که دیگران در خواب بمانند در رنجند.

سپاسگزاری

سپاس خدایی را که سخنوران در ستودن او بمانند و شمارگران شمردن نعمت های او ندانند و کوشندگان حق او را به گردن نتوانند، خدایی که پای اندیشه تیز گام در راه شناسایی او لنگ است، و سر فکرت ژرف رو به دریای معرفتش بر سنگ. صفت های او تعریف ناشدنی است و به وصف در نیامدنی، و در وقت ناگنجیدنی، و به زمان مخصوص نابودنی. او را سپاس میگویم که زیادت خواه نعمت اویم، گردن نهاده عزت اویم، پناه خواه از معصیت اویم، و نیازمند کفایت اویم.

(نهج البلاغه، خطبه اول)

سپاس و درود بر بهترین بندهی خداوند و خیر خواهترین فرستادهی او بر خلقش، محمد رسول الله (ص)، امین وحی خداوند و بر برادر و وصی او، علی ولی الله (ع)، سپاس و درود بر مایهی فخر و مباهات پدر (ص)، فاطمه زهرا (ص). درود خدای من بر اهل بیت نبوت، عدالت و امامت. بهترین سلامها و سپاسها نثارشان باد.

در این جا بر خود لازم می دانم که از تمامی اساتید به ویژه اساتید دوران تحصیل که در طول سالیان گذشته مرا در کسب دانش و معرفت و فضایل اخلاقی یاری نمودند، تشکر و قدردانی نمایم. از اساتید راهنمایم، جناب آقای دکتر عبدالله موحدی محب و جناب آقای دکتر مهدی مطیع که با نظرات و راهنمایی های عالمانه شان در تمام مراحل تحقیق مسیر پیشرفتم را هموار نمودند، از صمیم قلب تشکر و قدردانی می نمایم.

از استاد مشاورم جناب آقای دکتر علی حسین زاده که در امر مشاوره با نظرات ارزندهی خود مرا یاری نمودند، خالصانه قدردانی می نمایم.

همچنین از جناب آقای دکتر محمد اخوان به عنوان استاد داور و نمایندهی تحصیلات تکمیلی که در این جلسه شرکت نمودند و منصفانه این پایان نامه را مورد مطالعه و ارزیابی قرار دادند، سپاسگزارم.

در پایان از خانواده ام و دیگر اساتید گروه های علوم انسانی؛ جناب آقای دکتر فهیمی تبار، جناب آقای دکتر ایمانیان، سرکار خانم دکتر نیکخواه قمصری، جناب آقای دکتر سیدی و نیز از دوستانم و تمامی عزیزانی که در انجام این تحقیق یاری ام نمودند، سپاسگزارم.

چکیده

پژوهش حاضر تحلیلی از نگاه اخلاقی دین از زبان امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه است. در این راستا غالب تحقیقات صورت گرفته در باب نسبت بین اخلاق و دین، گاه از نگاه منطقی به این موضوع اشاره داشته‌اند که در قالب سه دیدگاه کلی؛ اتحاد، تباین و تعامل را بیان شده است و گاه نگاه کارکردی به این دو مقوله داشته‌اند که از این جهت تأثیر و نقشی را که اخلاق و دین در قلمرو یگدیگر ایفا می‌کنند را مطرح کرده‌اند. اما این تحقیق بر آن است تا از طریق گفتمان‌کاوی متن نهج البلاغه پیوند این دو مؤلفه را نمایان سازد، که بر این اساس با در نظر داشتن رابطه زبان و اندیشه و برآمدن رفتارها از باورها، این مهم در دو سطح تئوری و عملی جستجو شده است.

سطح تئوری آن مبتنی بر اصولی است که بیان‌گر حقوق طبیعی و ذاتی بشر بوده است و تعیین کننده جهت زندگی و زمینه‌ساز اعتلای وی می‌باشد. اصولی که می‌بایست از آن‌ها به عنوان مبادی اخلاق دینی و تحولی فکری یاد کرد. چرا که بنا به گفته‌ی امام (ع) تا قبل از مبعوث شدن پیامبر (ص) تصویری معکوس از این اصول در جامعه‌ی جاهلی دیده می‌شود. این مبادی عبارتند از آزادی، کرامت انسانی، همگرایی، اعتدال و خردورزی یا دانش‌دوستی. در نگاه امیرالمؤمنین (ع) این گونه مبادی خود مادر بسیاری از ارزش‌هایی است که شیوه خوب زیستن در میدان عمل را برای فرد تعریف می‌کند. گزاره‌هایی که تشکیل دهنده‌ی سطح عملی گفتمان اخلاقی دین می‌باشند و بر عکس بخش تئوری که بیشتر روی سخن با مخاطب هم‌نوع است در این سطح، غالباً سخن با مخاطب هم‌دین یعنی مسلمان است. گزاره‌هایی مانند یقین، عدل، صبر، جهاد و .....

با وجود این تقسیم‌بندی، در مجموع سخنان حضرت (ع) بیان‌گر آن است که گفتمان اخلاقی دین به منزله شبکه‌ای از گزاره‌ها و مفاهیم اخلاقی می‌باشد که همه به نوعی با هم مرتبط اما در نقش‌آفرینی در سطوح مختلف نسبت به هم قرار دارند. مهم‌تر آن که تمام اصول و گزاره‌های یاد شده بر این حقیقت تأکید می‌ورزند که اخلاق از شروط تدبیر و لوازم قطعی شخص دیندار است چرا که در اصل فلسفه‌ی ظهور دین اخلاق است (معنای فرموده پیامبر (ص)). چنان‌که ملاحظه خواهد شد روند این تحقیق نیز با هدف اثبات این فرضیه دنبال شده است و در پایان تأیید این مطالب برای مخاطب آشکار می‌شود.

کلمات کلیدی: امیرالمؤمنین (ع)، تحلیل گفتمان، نهج البلاغه، اخلاق، دین

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1	مقدمه.....
2	فصل اول: کلیات .....
3	1-1. مواد و روش‌ها.....
3	1-1-1. بیان مسئله.....
4	1-1-2. پیشینه‌ی تحقیق.....
5	1-1-3. اهداف تحقیق.....
6	1-1-4. اهمیت و ارزش تحقیق.....
7	1-1-5. سؤالات ویژه.....
7	1-1-6. فرضیه‌ها.....
7	1-1-7. روش تحقیق.....
7	1-1-8. اصطلاح شناسی.....
7	1-1-8-1. گفتمان.....
7	1-1-8-2. تحلیل گفتمان.....
8	1-1-8-3. دین.....
8	1-1-8-4. اخلاق.....
9	فصل دوم: روش‌شناسی گفتمان .....
10	1-2. مقدمه.....
10	2-2. تبار شناسی نظریه گفتمان.....
11	3-2. رویکردهای تحلیل گفتمان.....
11	1-3-2. رویکرد ساختارگرایانه (صورت‌گرایانه).....
13	2-3-2. رویکرد نقش‌گرایانه (کارکردگرایانه).....
13	3-3-2. تحلیل گفتمان انتقادی.....
15	4-2. گفتمان.....
19	5-2. تحلیل گفتمان.....
21	6-2. متن.....
23	7-2. سطوح تحلیل گفتمان.....

23	..... 1-7-2. سطح توصیف
24	..... 2-7-2. سطح تفسیر
25	..... 3-7-2. سطح تبیین
26	..... 8-2. مؤلفه‌های تحلیل گفتمان
26	..... 1-8-2. بافت (Context)
29	..... 2-8-2. ساختار (Structure)
30	..... 3-8-2. انسجام (Cohesion)
31	..... 4-8-2. پیوستگی (Coherence)
32	..... 5-8-2. بینامتنیت (Inter Textuality)
33	..... 6-8-2. معرفت زمینه‌ای (Presupposition)
34	..... 9-2. فرآیند تحلیل گفتمان
35	..... 1-9-2. نظریه‌ی گفتمان لاکلاو و موفه
36	..... 1-1-9-2. دال مرکزی (Nodal Point)
37	..... 2-1-9-2. دال‌های شناور (Floating Signifiers)
37	..... 3-1-9-2. مفصل‌بندی (Articulation)
38	..... 4-1-9-2. هژمونی (Hegemony)
38	..... 10-2. کاربرد تحلیل گفتمان در نهج البلاغه
39	..... 11-2. نتیجه
40	..... فصل سوم: نسبت اخلاق و دین
41	..... 1-3. مقدمه
41	..... 2-3. پیشینه بحث «ترابط دین و اخلاق»
44	..... 3-3. مفهوم‌شناسی اخلاق
44	..... 1-3-3. معنای لغوی
45	..... 2-3-3. تعریف اصطلاحی اخلاق
47	..... 4-3. مفهوم‌شناسی دین
48	..... 1-4-3. معنای لغوی
49	..... 2-4-3. ریشه‌شناسی واژه دین
50	..... 3-4-3. تعریف اصطلاحی دین
54	..... 5-3. نسبت دین و اخلاق
54	..... 1-5-3. نسبت منطقی دین و اخلاق

54	.....1-1-5-3 اتحاد دین و اخلاق
57	.....2-1-5-3 تباین دین و اخلاق
58	.....3-1-5-3 تعامل دین و اخلاق
58	.....2-5-3 نسبت کارکردی دین و اخلاق
58	.....1-2-5-3 نقش دین در قلمرو اخلاق
58	.....1-1-2-5-3 دین ضامن اجرایی اخلاق
59	.....2-1-2-5-3 مهار خودگروی و آموزش زندگی اخلاقی
61	.....3-1-2-5-3 معرفی خدا به عنوان ناظر آرمانی
61	.....4-1-2-5-3 پیوند عبادت و اخلاق
61	.....5-1-2-5-3 منشأ الزام در گزاره‌های اخلاقی
61	.....6-1-2-5-3 قدسیت و تعالی بخشی گزاره‌های اخلاقی و عقلی
63	.....7-1-2-5-3 تصدیق عقلانیت فعل اخلاقی
63	.....2-2-5-3 نقش اخلاق در قلمرو دین
64	.....1-2-2-5-3 اخلاق مقدمه دیانت
64	.....2-2-2-5-3 اثبات و تصدیق شریعت
64	.....3-2-2-5-3 پاسداری از دین
65	.....4-2-2-5-3 خداشناسی
65	.....5-2-2-5-3 تعصب زدایی
66	.....6-3 نتیجه
67	.....7-3 سخن آخر
68	..... فصل چهارم: مبانی نظری در گفتمان اخلاقی دین
69	.....1-4 مقدمه
70	.....2-4 اصل آزادگی
70	.....1-2-4 آزادگی، حقی ذاتی
72	.....2-2-4 تقوا عامل آزادی
74	.....3-2-4 طمع مانعی برای آزادی
75	.....4-2-4 اختیار و مسئولیت
78	.....3-4 اصل کرامت
80	.....1-3-4 تقوا نشان کرامت و عزت
83	.....2-3-4 کرامت و سلامت

84	..... 4-4. اصل همگرایی
85	..... 1-4-4. برادری، برابری و همگرایی
88	..... 5-4. اصل اعتدال
90	..... 1-5-4. اعتدال و عدالت
91	..... 2-5-4. اعتدال و تقوا
94	..... 6-4. اصل خردورزی و دانش دوستی
95	..... 1-6-4. جهل و گمراهی
99	..... 2-6-4. ارتباط علم با ایمان و عمل
107	فصل پنجم: مبانی عملی گفتمان اخلاقی دین
108	..... 1-5. مقدمه
108	..... 2-5. صبر
110	..... 1-2-5. ارتباط صبر، حلم و استقامت
114	..... 2-2-5. صبر و شکر
115	..... 3-2-5. صبر و انظلام
118	..... 4-2-5. صبر و ایمان
124	..... 3-5. زهد
125	..... 1-3-5. زهد و دنیاگرایی
129	..... 2-3-5. زهد و رهبانیت
133	..... 4-5. شکر
139	..... 1-4-5. شکر و جهاد
141	..... 5-5. شکوه مندی
142	..... 1-5-5. شکوه و زهد
145	..... 6-5. رغبت
146	..... 1-6-5. جهل مانع رغبت
148	..... 2-6-5. ارتباط بین رغبت و عملگرایی
151	..... 7-5. یقین
152	..... 1-7-5. یقین و حق گرایی
155	..... 2-7-5. یقین و عدم تفرقه
156	..... 3-7-5. یقین و تقوا
159	..... 8-5. حرص (آزمندی)

163	.....1-8-5.حرص و خود محوری
166	.....9-5.خوف و رجاء (خوش بینی واقع گرا)
169	.....1-9-5.ارتباط خوف و رجاء و معرفت
174	.....10-5.بخل و سخاوت (توازن و تمرکز نعمت یا سرمایه)
175	.....1-10-5.بخل و حرص
175	.....2-10-5.بخل و عدالت
181	.....11-5.اخلاص و ریا (انعکاسی از باور در رفتار)
186	.....12-5.عدالت
191	.....13-5.نتیجه
191	.....14-5.پیشنهادات
192	.....نتیجه نهایی پژوهش
193	.....فهرست مراجع

مقدمه

«دین» و «اخلاق» از جمله موضوعاتی هستند که در چپستی و پیوند آن دو تعاریف متعدّد و دیدگاه‌های متفاوتی بیان شده است. از سویی دیگر متون و منابع دینی نیز نشان می‌دهند، که دین دارای لایه‌های مختلف فقهی، عبادی، تربیتی، سیاسی، عرفانی و... است. در این راستا، پژوهش حاضر نیز سعی کرده است، تا با استفاده از روش گفتمان‌کاوی - که یکی از روش‌های نوین تحلیل متن می‌باشد - به تحلیل لایه‌ی اخلاقی دین از زبان امیرالمؤمنین (ع) - بر مبنای سخنان ایشان در نهج‌البلاغه - بپردازد. در این زمینه گزاره‌هایی که با استفاده از این روش کیفی به دست آمده‌اند به دو بخش؛ مبانی نظری و عملی تقسیم و تفسیر می‌شوند. در بخش نظری صحبت از گزاره‌هایی است که پایه‌های اصلی گفتمان دین را تشکیل می‌دهند و در واقع معرف نوع نگرش این مکتب نسبت به انسان و رابطه‌ی او با خود، خدا و اجتماع پیرامون او می‌باشد که مجموعاً در قالب پنج اصل: آزادگی، کرامت، اعتدال، همگرایی، خردورزی و دانش - دوستی خلاصه شده است.

اما بخش دیگر لایه‌ی اخلاقی دین در میدان عمل جست‌جو می‌شود، که شامل گزاره‌هایی می‌شود که در حقیقت مبتنی بر اصول پیشین و به عبارتی می‌بایست آن‌ها را محصول توجه یا بی‌تفاوتی به این مبانی دانست، گزاره‌هایی که آثار آن در عملکرد فرد به صورت ارزش یا ضد ارزش‌ها خود را نشان می‌دهند.

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

1-1. مواد و روش‌ها

1-1-1. بیان مسئله

اخلاق مقوله‌ای است که همه مکاتب و ادیان بر آن تأکید ورزیده و در ردیف ارکان خود تعریف کرده‌اند. در این راستا اسلام نیز نه تنها از این قاعده مستثنی نبوده است بلکه مرتبه‌ی آن را تا بدان‌جا بالا برده است که از آن به عنوان هدف و فلسفه‌ی ظهور خود یاد کرده است. در این میان رجوع به متون دینی از جمله سخنان امیرالمؤمنین (ع) در نهج‌البلاغه نیز این مطلب را تأیید و به خوبی نمودار می‌سازد. در این باره ایشان در جاهای مختلف متذکر می‌شوند اخلاق دلیل بسیاری از احکام، راه‌حل بعضی از ناهنجاری‌ها و کج‌رفتاری‌های شخصی و دغدغه‌های اجتماعی و نیز می‌تواند پاسخگو در برابر بعضی از برداشتهای نادرستی باشد که چهره‌ی غیر واقعی، بی‌منطق و دور از شأن انسانی را از دین ارائه می‌دهند.

آن‌چه در این پژوهش مدّ نظر است کشف و تبیین گفتمان اخلاقی حاکم بر دین می‌باشد. یعنی بررسی نظام ارزشی دین از طریق تحلیل متن سخنان امام (ع) که در این راستا تحقیق حاضر سعی می‌کند متن مورد نظر را با توجه به بافت زبانی و موقعیتی، ساختارهای اجتماعی و فرهنگی جامعه، در نظر گرفتن حال و مقام مخاطب و گوینده، خواسته‌های پنهانی آن دو، پیش‌فرض‌ها و دانش‌زمینه‌ای افراد، تداخل مؤلفه‌هایی چون ایدئولوژی و قدرت و در مجموع تمام عوامل درون متنی و فرامنتی را که در دستیابی به معنای حقیقی سخن تأثیر گذار هستند را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد تا در نهایت به تبیین لایه‌ی اخلاقی دین و پیامی که در بطن سخنان امیرالمؤمنین (ع) نهفته است، دست یابد.

1-1-2. پیشینه‌ی تحقیق

تحقیقات بی‌شماری در حوزه‌ی اخلاق و دین و موضوعات پیرامون آن انجام شده است. برخی چون قدما به تعریف لغوی و اصطلاحی اخلاق و مفاهیم آن به طور مستقل پرداخته‌اند به عنوان نمونه می‌توان به کتاب‌هایی چون: تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق نوشته ابن مسکویه، اخلاق ناصری از خواجه نصیرالدین طوسی، جامع السعادات از محمد مهدی نراقی، معراج السعاده از ملا احمد نراقی اشاره داشت.

اما صاحب نظران معاصر مطالعات خود را فراتر برده‌اند و به مباحثی چون رابطه دین و اخلاق از دیدگاه‌های مختلف، دین شناسی و حضور دین و یا اخلاق در حوزه‌های دیگر

پرداخته‌اند. همچون: اخلاق دین‌شناسی اثر ابوالقاسم فنایی، جامعه‌شناسی دین از مالکوم همیلتون، دین در ترازوی اخلاق از ابوالقاسم فنایی، کتاب اخلاق در شش دین جهان به نویسندگی ورنر منسکی، پکی مورگان، النور نسبیت، کلایو لاتون، ترور شانون، معشوق ابن علی. برخی نیز با هدف تبیین فلسفه اخلاق و فلسفه‌ی دین به پژوهش در این زمینه پرداخته‌اند؛ مانند: فلسفه‌ی اخلاق از شهید مطهری (ره)، کاوش‌های عقل عملی و فلسفه اخلاق از حائری یزدی، قانون اخلاق اثر رشید یاسمی، حسن و قبح عقلی یا پایه‌های اخلاق جاودان نوشته‌ی جعفر سبحانی، بحث‌هایی در عقاید و کلام نگارش علی ربانی گلپایگانی، فلسفه اخلاق در تفکر غرب از منوچهر صانعی دره بیدی، فلسفه اخلاق - پژوهش در بنیان‌های زبانی، فطری، تجربی، نظری و دینی اخلاق - از سید محمدرضا مدرسی، بعضی هم در آثار خود به معرفی مکاتب اخلاقی و یا ادیان مختلف پرداخته‌اند: مانند نقد و بررسی مکاتب اخلاقی نوشته محمدتقی مصباح، ادیان و مکتب‌های فلسفی هند اثر داریوش شایگان.

علاوه بر آن در باب تحلیل گفتمان نیز کتب، مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی در مورد تعریف گفتمان و بیان رویکردها و نظریات مختلف در باره‌ی آن، مانند: گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی از لطف الله یارمحمدی، فرایند تحلیل گفتمان از ژا میرفرخایی، تحلیل گفتمان انتقادی اثر فردوس آقاگل زاده، مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان از دایان مک دانل و ... مضاف بر آن کتاب‌هایی با محوریت استفاده از این روش در تحلیل موضوعات سیاسی و زبان‌شناسی و علوم قرآنی و ... از سوی صاحب‌نظران و پژوهشگران معاصر نوشته و یا ترجمه شده است. مانند: گفتمان عدالت و معنویت اثر سپهر حکمت، گفتمان قرآن نوشته خلود العموش و با ترجمه سید حسین سیدی، گفتمان یا جدل و استدلال در قرآن از نصرت الله جمالی و پایان‌نامه‌هایی چون گفتمان تربیتی امامت نوشته مرضیه فانی ثانی، گفتمان تربیتی آیات فقهی عبادات در قرآن نگاشته مائده تگریان.

با این همه، طبق جستجو به عمل آمده درباره‌ی پیشینه‌ی تحقیق، می‌توان گفت که تاکنون اثری مستقلی در مورد گفتمان اخلاقی دین و یا تحلیل گفتمانی که با محوریت نهج-البلاغه انجام گرفته باشد با این موضوعیت نگاشته نشده است.

3-1-1. اهداف تحقیق

اهدافی که در این پژوهش مورد نظر است عبارت‌اند از:

1. بازشناسی لایه‌ی اخلاقی دین در سخنان امیرالمؤمنین (ع)
2. تبیین جایگاه اخلاق با توجه به فرموده‌ی پیامبر «أَنِّي بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» به عنوان شرط لازم در تدبیر و رکن مقدم بر احکام و اعتقادات.
3. توجه به اصول و ارزش‌های اخلاقی به عنوان راهکاری برای رفع دغدغه‌های امروز جوامع یا به عبارتی به روز ساختن مفاهیم و گزاره‌های اخلاقی دینی و استفاده از آن در ریشه‌یابی و پیشگیری از بعضی از مشکلات و بدرفتاری‌های فردی و اجتماعی
4. تأثیر بافت زبانی و موقعیتی و دیگر عوامل فرامتنی سخن بر تفسیر و تحلیل کلام حضرت (ع)

1-1-4. اهمیت و ارزش تحقیق

متأسفانه امروزه تعریفی که جامعه از یک شخص متدبیر ارائه می‌دهد بیشتر بر بخش احکام و اعتقادات تأکید دارد و در این بین به لزوم پایبندی به ارزش‌های و دوری از ضدارزش‌های غیر اخلاقی غالباً در حد توصیه‌های ارشادی توجه شده است. در حالی که اگر به کلام الهی و دیگر منابع دینی رجوع شود، ملاحظه می‌شود که توجه به اخلاقیات را ملاک دینمداری و اساس دیگر ارکان دین معرفی کرده‌اند و از این رو تأکید وجوبی بر آن داشته‌اند تا بدان جا که عدم پایبندی به این رکن را برابر با بی‌دینی شخص معنا کرده‌اند، به عنوان نمونه در ارزش صبر امیرالمؤمنین (ع) می‌فرمایند: «أَيُّهَا النَّاسُ عَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ فَإِنَّهُ لَا دِينَ لِمَنْ لَا صَبْرَ لَهُ»¹

همچنین از آن جا که گفتمان کاوی از روش‌های نوین در تحلیل متن است، با به‌کارگیری آن می‌توان به غرض اصلی گوینده از ایجاد متن و دیگر حقایقی که در ظاهر کلام نمایان نیست رسید، بر این اساس درباره‌ی متن نهج‌البلاغه که خود اوج بلاغت است و بنا به اقتضائات زمانی و شرایط جامعه زمان امام (ع) و مخاطبین متعدد و متفاوت، همچنین با در نظر گرفتن مسئولیت سیاسی و دینی که حضرت (ع) در قبال مخاطبان حاضر و آینده‌ی خویش دارد²، مسلماً با کاربری این روش می‌توان به درک بهتری از سخنان امام (ع) رسید و تحلیلی جدید از این متن بلیغ داشت.

1. مردم! بر شما باد صبر و شکیبایی، چون کسی که صبر نداشته باشد، دین نخواهد داشت. (مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، مکتبه الاسلامیه، تهران، 1386ق، ج 71، ص 92).

2. منظور از مخاطبان آینده این است که حضرت (ع) گاه مطلبی را بیان می‌کنند که به مخاطب خاصی اشاره ندارد و گویا برای همه‌ی زمان‌ها؛ حال و آینده توصیه شده است یا به عبارتی می‌توان به کار برد.

بنابر این با توجه به اهمیت جایگاه اخلاق و نبود آثار گفتمان کاوی و پیشینه‌ی تحقیقاتی با این عنوان در مطالعات نهج‌البلاغه، بر ضرورت انجام این پژوهش می‌افزاید.

1-1-5. سؤالات ویژه

1. روح حاکم بر گفتمان اخلاقی مردم زمان امیرالمؤمنین (ع) در مقایسه با زمان پیامبر چگونه است یا تحت تأثیر چه عواملی می‌باشد. این تغییر چه‌طور در متن منعکس شده است؟
2. امام (ع) با توجه به شرایط و موقعیتی که قرار داشته‌اند در هر جا به گونه‌ای نگرانی و دغدغه‌ی خود را بیان داشته‌اند، این تأثیر به چه نحوی است؟
3. چگونه می‌توان گفتمان اخلاقی دین را به زبان روز ترجمه کرد؟

1-1-6. فرضیه‌ها

1. روح حاکم بر گفتمان اخلاقی مردم زمان امام (ع) تقریباً متأثر از نگرش مادی‌گرایی یا دنیاخواهی و دوری از فهم عمیق است که با تأکید بر خردورزی و توجه به ارزش‌هایی چون زهد، اخلاص، بخشش، قناعت و... و نهی از ضد ارزش‌های مقابل آن‌ها مثل دنیاپرستی، ریا، بخل، حرص و... این حقیقت در متن منعکس شده است.
2. نگرانی حضرت (ع) بیشتر از تغییر نظام ارزشی مورد تأیید دین (یعنی مسخ ارزش‌ها) و نیز کم‌رنگ شدن اخلاق به نسبت بخش‌های دیگر آن می‌باشد که انعکاس این نگرانی را در متن به صورت تأکید بسیار بر مفاهیم اخلاقی به صورت مستقیم یا غیرمستقیم: که بنا به اقتضای حال و مقام مخاطب یا مخاطبین، با آوردن الگوهای مثبت و منفی، ذکر نقیض گزاره‌ی اخلاقی، پیامدها که با شیوه‌های تأکید، هشدار، توبیخ، استفهام، استدلال و... آمده است.
3. گفتمان اخلاقی دین نشانه‌ی شناخت دین بر همه‌ی ابعاد شخصیتی و ذاتی انسان و بنابراین فرازمانی، فرامکانی و فطری بودن آن است که بر این اساس می‌توان در رفع نیازها، کاستی‌ها، کج‌رفتاری‌های فردی و اجتماعی از این گفتمان بهره برد.

1-1-7. روش تحقیق

روش تحلیلی در این پژوهش بر اساس روش تحلیل گفتمان بر مبنای شیوه‌ی گفتمانی «لاکلاو و موفه» و «فرکلاف» انجام شده است که در فصل دوم «روش‌شناسی گفتمان» به صورت گسترده در مورد آن بحث شده است و نوع جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات با استفاده از روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

1-1-8. اصطلاح‌شناسی

از آن‌جا که هر یک از مفاهیم ذیل دارای تعاریف و رویکردهای متعددی می‌باشند، بنابراین در این قسمت تنها معنایی که مد نظر این پژوهش است آورده می‌شود و در فصل‌های دوم و سوم به توضیح مفصل هر یک از آن‌ها پرداخته می‌شود:

1-1-8-1. گفتمان

گفتمان یعنی چگونگی تولید و سامان گرفتن یک متن -چه کتبی و چه شفاهی- از جانب تولیدکننده و فرآیند درک آن از جانب مخاطب است¹ که سعی در بیان فضای غالب در متن و ایجاد توصیفی یکپارچه بین سه بعد اصلی کاربرد زبان، برقراری ارتباط میان باورها و تعامل در موقعیت‌های اجتماعی را دارد به طوری که تأثیر و تأثرات آنها را بر یکدیگر مورد بررسی قرار دهد.²

1-1-8-2. تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان یکی از انواع تحلیل‌های کیفی می‌باشد که فرآیند پژوهش خود را از سطح نظری آغاز می‌کند و در مرحله گردآوری داده‌ها به جای پرسش از فرد، از متن می‌پرسد و تحلیلگر آن را جوینده‌ای است که با نگاهی پرسشگرانه به موضوع متن، این سؤالات به ذهنش خطور می‌کند که؛ چرا از میان همه‌ی این مفاهیم، این مفهوم خاص برای آن موضوع به کار رفته است؟ گوینده و مخاطب در چه شرایط روحی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی و... قرار

1. صلح‌جو، علی، گفتمان و ترجمه، نشر مرکز، تهران، چ3، 1383ش، ص8.

2. ون‌دایک، تئون‌ای، مطالعه گفتمان، ترجمه تژا میرفخرایی، مطالعاتی در تحلیل گفتمان؛ از دستور متن تا گفتمان‌کاوی انتقادی، گروه مترجمان پیروز ایزدی... [و دیگران]، ویراسته مه‌رمان مهاجر و محمد نبوی، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، تهران، چ2، 1387ش، ص18.

داشته‌اند؟ به عبارتی چه فضایی و چه نوع باور و نگرشی بر جامعه‌ی زمان متن حاکم بوده است؟ در لایه‌های زیرین متن چه حقیقتی پنهان است؟ چه انگیزه‌ای باعث ایجاد چنین متنی شده است؟ و صدها پرسش دیگر که همه در جستجوی راز ساخت متن هستند.

1-1-8-3. دین

معنایی که از دین در این جا مدنظر است عبارت از «مجموعه حقایق هماهنگ و متناسب از؛ نظام فکری (عقاید و معارف)؛ نظام ارزشی (قوانین و احکام) و نظام پرورشی (دستورات اخلاقی و اجتماعی) است که در قلمرو ابعاد فردی، اجتماعی و تاریخی از سوی خداوند برای سرپرستی و هدایت انسانها در مسیر رشد و کمال الهی فرستاده شده است.¹

1-1-8-4. اخلاق

مراد از اخلاق در این تحقیق به معنای شکوفا شدن همه ابعاد مثبت انسانی در مسیری که رو به هدف اعلای زندگی در پیش گرفته است». در وصفی کوتاه، اخلاق یعنی «شکفتگی حقایق»²

---

1. حسینی، سیدحسین، مبادی دین پژوهی (پیشینه، چیستی، چرایی و چگونگی)، آوای نور، تهران، چ 1، 1390ش، ص 105.
2. جعفری، محمدتقی، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، 1359ش، ج 6، صص 239-240.